

MESROB K. KRİKORİAN’IN *ARMENIANS IN THE SERVICE OF THE OTTOMAN EMPIRE 1860-1908, LONDON 1977* ADLI ESERİN TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ (I)

Yakup AY*
Şaban AY**
İbrahim KAÇAR***

Derleme Makalesi/Review Article

Atıf/Cite as: Ay, Y., Ay, Ş. ve Kaçar, İ. (2023). Mesrob K. Krikorian’ın *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977* Adlı Eserin Türk Kaynaklarına Göre Değerlendirilmesi (I). *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 73-90.

Özet

Osmanlı Devleti’nin son demlerinde Ermeni milletinin ülkeyi parçalamaya yönelik faaliyetler sonucunda savaş alanı dışına, Suriye bölgesine taşınmalarıyla başlayan süreç, bir Ermeni diasporası oluşmasına ve Türkiye aleyhinde birçok yayının ve eylemin yapılmasına sebep olmuştur. Bu yayınlardan biri olan “Mesrob K. Krikorian’ın *Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977*” adlı eser içerik olarak her ne kadar Ermeni iddialarının başında gelen Vilayet-i Sitte’de nüfus çoğunluklarının olduğuna dair iddialı veriler içeriyor olsa da eserin bazı kısımlarında 1915 olaylarından Osmanlı Devleti’ni sorumlu tutan atıflara rastlanmaktadır.

Bu makalede Mesrob K. Krikian’ın bu iddialarına cevap niteliğinde, Türk iddialarını içeren bir değerlendirme yapılmakta ve diaspora Ermenilerinin yalan yanlış bilgilerle Türk Milletine yönelik ithamları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mesrob, Türk, Ermeni, Osmanlı, Türkiye, Vilayet-i Sitte.

Abstract

In the last days of the Ottoman Empire, the process that started when the Armenian nation moved out of the war zone to the Syrian region as a result of the activities aimed at breaking up the

* Okulu Müdürü, Hatay Bilge Kagan Anadolu Lisesi, yakupay31@gmail.com , Orcid: 0000-0003-4138-1973.

** Okulu Müdürü, Hatay Toki Şehit Suleyman Yılmaz Anadolu Lisesi, sabanay1971@hotmail.com , Orcid: 0000-0002-4403-6414.

*** Müdür Yardımcısı, Hatay Bilge Kagan Anadolu Lisesi, bilgekagan1555@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1436-0176.

country, led to the formation of an Armenian diaspora and many publications and actions against Turkey. One of these publications, “Mesrob K. Krikorian's Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977” contains assertive data regarding the population majority in Vilayet-i Sitte, which is one of the leading Armenian claims. Although there are references in some parts of the work that hold the Ottoman State responsible for the events of 1915.

In this article, in response to these claims of Mesrob K. Krikian, an evaluation including the Turkish claims is made and the accusations of the diaspora Armenians against the Turkish Nation with false and false information are tried to be refuted.

Keywords: Mesrob, Turkish, Armenian, Ottoman, Turkey, Vilayet-i Sitte.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde yaşayan bütün azınlıklar gibi Ermeni cemaati de çeşitli sebepler ile özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren istismara açık bir hale getirilmiştir. Bu istismarın görünen sebeplerinin başında Avrupalı misyonerlerin çalışmaları, Yunanistan’ın ve Sırbistan’ın bağımsızlığını kazanması ve bu topluluklara özenen Ermeni toplum ve toplum liderlerinin bilinçsiz davranışları gelmektedir.

Bununla beraber özellikle Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması ve bu bağımsızlığın aynı dili konuşan, aynı dine mensup ve aynı mezhebi paylaşan toplulukları isyana davetkâr olmasının da etkisiyle imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çıkan ayaklanmalar Avrupalı misyonerler ve devlet adamları tarafından desteklenmiştir. Anadolu topraklarında esasen mutlu ve huzurlu bir yaşam süren Rum azınlıkların Yunanlılarla yukarıda saydığımız sebeplerle ortak hareket etmesi, bu toplulukların yüzyıllardan beri Osmanlı siyasî hayatında sahip oldukları imtiyazlı sınıf özelliğini kaybetmelerine ve aynı imtiyazların bu defa Ermeni toplumuna verilmesine sebep olmuştur. 1821 tarihinden itibaren Rumların sahip olduğu bütün yetkilere ve imtiyazlara sahip olarak devletin her katmanında yer verilen Ermeniler çok kısa bir süre sonra kazandıkları bu vasıfların kıymetini bilememiş ve Osmanlı İmparatorluğu içinde yeni bir kargaşa ve isyanın tohumlarını ekmeye başlamışlardı. Rumların imtiyazlarını kaybetmesinden sonra bu defa Ermeniler üzerinden menfur emellerini gerçekleştirmeye çalışan Ruslar, Fransızlar ve İngilizler, Osmanlı Ermenilerini kışkırtmak suretiyle, onlara Türk toprakları üzerinde hiçbir zaman elde edemeyecekleri asılsız vaatlerde bulunmuşlardır. Gerçi bu vaatler ve faaliyetler bir nebze de olsa işe yaramıştır ancak, Ermenilerin ihtirasları yönünde değil, Rusların, İngilizlerin ve Fransızların planladıkları gibi.

Kaynak Kritiği

Çalışmada verilen bilgilerin temel kaynağı olan Mesrob K. Krikorian: 'Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, Viyana 1976.' adlı eserdir. Bu eserde genellikle Ermeni ve Batı kaynakları ile Osmanlı Devleti'nin neşrettiği vilayet Salnâmeleri kullanmıştır. Yazarın amacı her ne kadar Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Ermenileri anlatmak olsa da bir Ermeni olarak, çeşitli tarihlere ait olup, Ermeniler tarafından çıkarılan ayaklanmaların sonuçlarını, hissi davranarak, Osmanlı Devletinin Ermenilere uyguladığı bir soykırım veya katliam olarak değerlendirmekten geri kalmamıştır.

Yazar aslında 21. yüzyılda Batıda eğitim görmüş aydın bir kişilik olmakla beraber, kullandığı kaynakların etkisinden kurtulamamıştır. Bağlı olduğu toplumun algıları onu ister istemez Türkler hakkında bazı yanlışlara sevk etmiştir. Gerçeklerle ilgisi olmayan bu yanlışlara rağmen, Mesrob K. Krikorian'ın bu eseri bir Ermeni tarihçi tarafından uyulabilecek asgari tarafsızlık ilkelerini yerine getirmiş gibi görünmektedir. Ancak dikkat çekici bir özellik ise eserin basılmasında ve ortaya çıkmasında yazarın faydalandığı kişi ve kurumlar arasında Türkler, Ermeniler, İranlılar ve Arapların olmasıdır. Yazar, eserin onay kısmında Durham Üniversitesi'ndeki çalışmaları sırasında Türklerden yardım aldığını, Arap ve İranlı okuyucuların da kendisine yardım sağladığını ifade etmektedir. Eserin basılması için maddi imkanların ise İran'ın Meşhed bölgesinden Dr. Aram B. Davoudians tarafından karşılandığı ifade edilmektedir.

Yazarın kullandığı materyal arasında 1263/1846-7'de neşredilmeye başlanan Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Salnâmeleri (İskit, 1939: 34-36) ve Türkiye Ansiklopedisi de vardır.

Üzülerek belirtmek isterim ki, eserin oluşmasında kullanılan Salnâmelerin büyük çoğunluğu Paris'teki 'The Bibliotheque Nubar of the Armenian General Benevolent Union' dadır. Çalışmada kullanılan diğer eserler ise Encyclopedia of İslam, Fraşeri'nin 'Kamûs-ül-A'lâm'ı, R. Grousset'in 'Ermenistan Tarihi', Y. Manandian'ın 'Ermeni Milletinin Kritik Araştırması', M. Ormanian'ın 'Ermeni Ulusunun Tarihi' ve Vital Cuinet'in La Turquie d'Asie' ile Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, Türk İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946-7'dir.

Osmanlı Devleti'nin hususi işlerinde rol almış ve devlete hizmet etmiş olan Ermenilerin Türkçe kaynaklarda umursanmaz bir tavırla ele alınmasını, buna karşılık Ermeni kaynaklarında da benzeri bir davranışın sergilenmesini eser, Ermeniler tarafından Anadolu ve Suriye'de yazılmış olan yerel tarihlere bağlamaktadır. Yazar bu tarihlerdeki ilgisizliği ortaya koyarken, *bu Ermenilerin, aslında bir kilise veya edebiyat adamı olan Ermeni araştırmacılar tarafından, bölgedeki sıradan bir yöneticiden daha kötü hatırlandıkları ve takdir edildikleri, hatta bunlara ait biyografilerin de çok az materyal içerdiğinin altını çizmektedir.*

Yazar, çalışmasında kullandığı en önemli eserlerden birini 1953'te İstanbul'da, Y.Çark tarafından yazılan *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953'* olarak tanıtır. Bu eser 1453'ten 1953'e kadar Türk devletinde önemli mevkilere yükselen Ermeniler hakkındadır. Çalışma beş yüzyıllık bir zamanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1923'e kadarki dönemini ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 1953'e kadarki devresini kapsamaktadır. Bu kitap, *bir toplum olarak Ermenilerin ne olduğuyla değil Türk hizmetinde bulunmuş olan Ermenilerle* ilgilenmiştir. Krikorian, Y. Çark'ın, Ermeniler hakkında herhangi bir yeni bilgiye sahip olmamakla beraber, sadece tanınmış kişilerin yayınlanmış materyallerinden yaptığı derlemelerden hareket ettiğini ifade etmektedir. Kitabın 168-179. sayfalarında Doğu Anadolu ile Suriye de yaşayan ve Osmanlı toplumunda rol oynamış olan Ermenilerden bir kaçının adlarından da bahsedilmektedir.

Mesrob K. Krikorian, çalışmasını yaparken, İstanbul ve çevresindeki Ermeniler hakkında çok az şey bildiğini, materyal eksikliğinin eseri kısır bırakacağını düşünerek çalışmasını, Batıda "Türk Ermenistanı" olarak isimlendirdiği vilayetler ile 12. ve 14. yüzyıllardan itibaren Ermeniler tarafından yerleşildiği varsayılan ve bu dönemlerde Suriye vilayeti içinde yer alan Klikya, Halep ve Şam bölgeleriyle sınırlandığını ifade etmektedir.

Yazar eserinin zamansal sınırlandırmasını yaparken de aşağıdaki hususlara özellikle dikkat etmiş olduğunu ifade eder:

a) Osmanlı tebaasının eşitliği ve inanç özgürlüğüne işaret eden 3 Kasım 1839 Tanzimat Fermanı (Hatt-ı Şerif) ve 18 Şubat 1856 Islahat Fermanı (Hatt-ı Hümayûn) ile ilan edilmiş olması sayesinde gayrimüslimlerin ve özellikle Ermenilerin devlet makamlarında daha fazla temsil edilmeye başlanması.

b) 1857-8'den daha önce Ermeniler ve diğer gayrimüslim vatandaşlar Türk devletinin yüksekokullarına kabul edilirdi. Çıkarılan bu fermanlar sayesinde Ermeniler öğrendikleri Türkçe'yi, devletin çeşitli meselelerinde kullanarak yeteneklerini göstermek ve siyasî meselelerle de meşgul olmak fırsatını yakaladılar. Ermenilere bu fırsatı veren sadece Türk okulları olmamıştır. Ermenilerin kendi orta veya lise seviyesinde okulları da vardı. Türk okullarından başka bölgede Amerikan Protestan Misyonları ve Fransız Katolikleri tarafından daha çok popüler eğitim veren okullar da vardı. Ermeniler yerli yüksekokullardan ayrıldıktan sonra yurt dışında özellikle Paris, New York ve Beyrut'ta öğrenim gördüler. Beyrut'taki Amerikan Protestan Misyonu tarafından 1866'da kurulan Suriye Protestan Koleji, 1920'de, Beyrut Amerikan Üniversitesi oldu, şimdiki "Saint-Joseph Üniversitesi" ise Fransız babalar tarafından 1881'de kurulan "Jesuit College" idi.

c) Bir üçüncü neden ise, Ermeni toplumuna verilen Nizamnamenin ilk defa 1860'ta yürürlüğe konulmasıdır. Nizamname, genç kuşağın ulusal vicdanını harekete geçirmiş, ulusal edebiyat ve eğitimde bir Rönesans devri yaşanmıştır.

d) Aynı tarihte Lübnan Dağlarındaki Maronitlerin Dürziler tarafından katli ve bunun sonucunda Cebel-i Lübnan'ın uluslararası anlaşmaların garantisinde özerk bir ülke olması.

e) Ekim 1864'de Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanması sayesinde Ermeni ve Rumların pek çoğunun resmi görevlere getirilmesi.

Yazar çalışmasını 1908 ile sınırlandırdı. Çünkü bu tarihte iktidara gelen Jön Türklerin uyguladığı katı politikalar sebebiyle Ermeniler 1839 ve 1856'da kazandıkları bütün fırsatları bu politikaların bir sonucu olan, Türkler kadar Ermeniler için de aynı sefaleti getiren 1915 tehcir hadisesiyle bir daha geri gelmeyecek şekilde kaybetmişlerdir.

Yazar Ermeni sorunu ve katliamı üzerine pek çok eserin olduğunu ancak bu eserlerin sadece katliam iddialarıyla ilgili fikirlerle donatıldığını, oysa hikayenin Osmanlılar kadar, Ermeniler için de daha önemli olan kısımlarının karanlıkta kaldığını belirtmektedir. Ona göre *Osmanlı Devleti'nin yaptığı düzenlemeler ile Ermenilere sunulan büyük fırsatların, 1915-20'lerdeki hadiseler sebebiyle, Ermeniler tarafından geri çevrildiğini*(Krikorian, 1977: 2-3.) *ve aslında Osmanlılar ile Ermenilerin birlikte ortaya koydukları kültür mirasına bakıldığında, bu tür olayların nasıl meydana gelebildiğini anlamanın imkansızlığını* da dile getirmekten kendini alamamıştır. Bu ifadesine rağmen eserin bazı bölümlerinde Ermenilerin bütün bu fırsatları kaçırmada, Ermenilerin Türkleri arkadan vurmalarıyla üstlendikleri rolün değil de, Jön Türklerin uyguladığı politikaların payı olduğunu düşünmektedir(Öke, 1991: 78-79).

Bu durum, yazarın Ermeniler açısından meseleye duygusal yaklaştığının bir işaretidir. Krikorian, "I. Dünya Savaşı sırasında, Ermenilerin Türklere verdiği zararlardan dolayı, bir intikam saldırısıyla karşı karşıya kalmamaları için, daha güvenli bir bölgeye aktarılmaları" esasına dayanan 1915 Sevk ve İskân politikasına Jön Türkleri sürükleyen sebeplerin olduğuna inanmamaktadır. Hâlbuki bu sebeplerin başında, I. Dünya Savaşını fırsat bilen Ermenilerin Türklerin camilere doldurup yakmaları ve kapı komşularını uykudayken boğazlamaları gelmekteydi. Buna mukabil Ermenilerin 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara katılmalarını ve Berlin Kongresi'nde hem Rusları hem de İngilizleri Osmanlılar aleyhinde kışkırtmaya yönelik atmış oldukları adımları da gözden kaçırmış görünmektedir.

Kapsam

Ermenilerin İstekleri ve Devletin Ermenilere Yaklaşımı

Yazar, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin kültür ve eğitim meselelerini başlıca rahiplere ve onların yardımcılara havale ettiğini ancak bu durumun 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde değiştirildiğini ve bu defa Ermeni toplumunun, 1860 öncesinde sıradan insanların bile hemen hemen hiç temsil edilmediği bir meclis ve onu yöneten İstanbul Ermeni Patriğinin tayin ettiği piskoposlarla idare etmeye başladığını belirtmektedir. Yazar bu döneme gelinceye kadar ki, başlıca olayları şu şekilde izah etmektedir:

Devlet, 11 Cemâziyel-âhir 1272 (18 Şubat 1856) tarihinde ilan ettiği Islahat Fermanı ile bu durumu kökünden değiştirmiştir. Padişah bu ferman ile hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün Osmanlı vatandaşlarının kişisel güvenlik ve ibadet özgürlüklerini ilan etti ve Müslüman olmayan cemaatlere dinsel konular başta olmak üzere adeta bir yasal dokunulmazlık ve imtiyazlar vermeyi vaat etti (Shaw- Shaw, 1983: 161; Düstür, I, 1289: 7-14). Islahat Fermanı'nda Padişah, Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'u ile sağlanan güvencelere ek olarak gayrimüslimlerin kendi kurumlarını gözden geçirerek değişiklikler yapabileceklerini bildirmiştir. Padişah bu çağrısında "Tüm Hristiyan ya da diğer gayri Müslim topluluklar belirli bir süre içinde kendi aralarında oluşturulacak bir komisyonun da kabulüyle benim onayımı alarak Babiâli'mizin gözetiminde bağışlıkları ve ayrıcalıkları inceleyecekler ve Babiâli'mize uygarlık ve çağın ilerlemesinin gerektirdiği reformlar konusunda öneriler sunacaklardır." (Shaw- Shaw, 1983:161-dp.11) şeklinde bir ifadesinin olduğu belirtilmektedir.

Bunun üzerine Ermeni cemaati kendi toplumlarında bazı reformlar gerçekleştirme fırsatının geldiğine karar vererek, acil bazı adımlar atılması için girişimlerde bulundu. Bu durum aslında sadece Ermenilerin değil, diğer bütün gayrimüslim cemaatlerin bir özlemi ve arzusu gibiydi. Ancak Rumlar, Yahudiler ve diğer küçük azınlıklar beklemeyi tercih ederken, Ermeniler Avrupa'daki bazı ileri gelenleri devreye sokarak, kendilerine verilen imtiyazları bertaraf edecek yeni bazı girişimlerde bulundular. Bu girişimlere ilk cevap Paris'te lâik çevrelerde yetişen Krikor Odian (1834-1887), Nahapet Russinian (1819-1876) ve Dr. Serovbe Vitchenian (1815-1887) gibi bazı entellektüellerden geldi. Bu kişiler Ermeni toplumunu yüzyıllardır yönetmiş olan patriklerin 'amirler' (mahkemelerdeki yüksek memurlar) ve 'agalar'ın (başkanlar, tanınmış kişiler) keyfi hareketlerini sınırlamak ve sıradan insanlara yaşamlarını düzenlemede bir söz hakkı tanımak için Ermeni cemaatine yönelik yeni bir anayasanın hazırlanması gerektiğini ileri sürdüler (Krikorian, 1976: 3).

Krikor Markosian, 1856-7 yılında özel bir komite kurarak Ermeni toplumu için bir düzen taslağı hazırladı. Bunun üzerine 1857 Şubat-Mart'ında Communal Supreme Assembly'de çalışıldı ve taslak Genel Meclis tarafından 3 Nisan 1857'de kabul edildi. Fakat taslak Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi, çünkü "devletsiz başka bir devlet içinde olunamaz" (Ketchian, 1888: 95) idi. Böylece Ermeniler 1860'ta yeni bir nizamname hazırlamak için zorlandılar. Bu nizamnamede Ermenilerin başlıca istekleri şunlardı (Krikorian, 1976: 3; Berberian, 1871: 390-427):

“1. ‘Bireylerin her biri millete karşı, millet de bireylere karşı yükümlüdür. Her bir Ermeni veya temsilcileri cemaat meclislerinin ve patriklerinin seçimine katılmalı ve kendi haklarının korunması, savunulması için vergilerini ödemelidir.

2. Patrik artık toplumda her şeye kadir bir otorite değildir, fakat sadece ‘bu meclislerde idarî gücü uygulayan’ ‘toplumsal meclisin başkanı’ dır.

3. Anayasayı muhafaza etmek, meclislerin müdürlük faaliyetlerini araştırmak ve yönetmek, cemaati organize etmek ve patriği seçmekle yetkili en yüksek toplumsal otorite Genel Meclis’dir.

4. Genel Meclis hemen hemen dinsel ve politik meclisler olan eğitim, malî, gider ve gelir, sosyal dava (aile tartışmalarıyla ilgili) kurulları ve cemaat meclislerini kurar.

5. Cemaat meclisinin görevi bölgedeki yerli toplumun meselelerini idare etmek, okul ve kiliseyi muhafaza etmek, fakirlere yardım etmek ve cemaat üyeleri arasında yükselen tartışmayı halletmektir.

6. Taşrada dahi, piskopos, dindarlar, siyasîler ve cemaat meclisleri olacaktır. Bu meclisleri temsil edenler ve Osmanlı politik yaşamında saygı gören bir mesleğe sahip olan diğer Ermeniler dahi her bir vilayetteki Genel Meclis’te bulunacaktır. Genel Meclis’in görevi piskoposu seçmek, dinsel ve politik meclisi organize etmek ve meclisin faaliyetlerini yönetmektir.

Ortaya atılan bu taslağı benimsetmek için 5 Haziran 1860’ta İstanbul’daki Genel Meclis’te bir toplantı ayarlandı. Bu toplantıya Ermenilerin bütün temsilcileri katılacak ve Geçici Meclis yeniden düzenlenecekti. Genel Meclis, taslağın bir metnini Anayasa taslağı olarak Babiâlî’ye sundu. Ancak Osmanlı Devleti daha taslağı onaylamamışken, cemaat sanki elde onaylanmış bir anayasa varmış gibi, kurum ve kurallarını buna göre oluşturmaya, adeta kendi içinde bağımsız bir varlıkmış gibi hareket etmeye başlamıştı. Bunun üzerine devlet söz konusu taslağı 27 Ağustos 1861’de tamamıyla reddederek yasaklattı. Ermeniler bununla da kalmadılar ve organize ettikleri özel bir komite ile yeni bir başvuru yaptılar. Bu komite, Osmanlı Devletinin kabul edilemez bulduğu taslağı, Dr Serovbe Vitchenian’ın (Dr Servitchen olarak bilinir) başkanlığında yeniden görüşmeye karar verdi ve taslak Ocak 1862’de tekrar hükümete sunuldu. Ancak devlet bu defa da bazı değişiklikler istediğinden, Ermeni cemaati taslağın çıkıp çıkmayacağı hususunda endişeli bir bekleyiş içine girdi(‘Düstur, II, 1872-3: 938-61).

Osmanlı Devleti’nin müdahalesiyle düzeltilmiş anayasa 1863’te İstanbul Ermeni patrikhanesi tarafından Ermenice ve Türkçe yayınlandı (bkz. Düstur, II., 1872: 938-961). Anayasanın bir İngilizce tercümesi H. F. B. Lynch tarafından yayınlandı (Young, II,1905: 79-92).

Osmanlı Devleti Ermenilerin böyle bir girişim içerisinde olabileceklerini düşünemediğinden, önlerine gelen taslak karşısında şaşkınlık içindeydiler. Açıkçası bu hususta ne yapacaklarını, taslağı tünden mi ret etmek gerektiğini, yoksa bazı maddelerinin değiştirilmesinin yeterli olup olmayacağını ve hatta böyle bir metne Ermenilerin neden ihtiyaç duyduğunu anlamamıştı. Çünkü hükümet Tanzimat ve Islahat fermanında Ermenilere 19. yüzyıla kadar özellikle siyasî manada hiç sahip olmadıkları yetki ve fırsatlar tanımışken, cemaat ileri gelenleri bu taslağa neden gerek duymuşlardı? Bunlar akıllarda birer soru olarak dolaşmağa devam ederken, devlet endişe ve kaygı içinde bulunan Ermeni cemaatine de bir cevap vermek durumundaydı, aksi taktirde hem Ermeniler kargaşa içine girecek ve hem de diğer cemaatler de benzeri taleplerle devlet kapısına gelebilecekti. Alınması gereken en iyi tedbir yine hükümet tarafından bulundu ve Ermenilerin taslağı reddedilmekle beraber, yeniden düzenlenmesine izin verilerek, aşağıdaki düzeltmelerin yapılması kararlaştırıldı (Krikorian1976: 4):

1. Osmanlı hükümeti Ulusal İdare Meclisinde olduğu gibi, bazı terimleri sakıncalı gördüğünden çıkarılmasını veya yerine başka kelimeler konulmasını istedi. Değiştirilen kelimeler arasında en çok dikkat çeken kelime “ulus” ve “politik” kavramlarıydı. Osmanlılar bu kelimelerin daha yumuşatılmış bir versiyonunun veya kavramın açıklamasıyla birlikte metne dahil edilmesine karar vermişlerdir. Aksi taktirde burada geçen ifadelerin sonradan bir oldu bittiye zemin hazırlayabileceğinden çekinmişlerdir (Krikorian1976: 4).

2. Hükümet ikinci olarak taslaktaki, Rusya Ermenistanı'nda bulunan Eçmiyazin Kilisesi'nin Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni Patrikhanesiyle veya Papalıkla ilişki kuran bütün kelimelerin çıkarılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti, patriklerin kendi topraklarında doğan ve kendi vatandaşlığını kabul eden kişilerden olmasına azami dikkat etmekteydi. Bu sebeple taslakta “Patrik Osmanlı vatandaşı olarak doğan ve Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan piskoposlardan seçilmelidir” ifadesine yer verildi.

3. Osmanlı hükümeti taslakta yer alan politik ve dini meclislerin patrik seçimini hiçbir şekilde benimsemedi. Çünkü seçilen patrik ancak Babıâli tarafından tasdik edilebilirdi.

4. Taslakta hükümetin kabul ettiği tek madde ise, Kudüs Ermeni Patriğinin seçimiyle ilgili olarak eklenen 17-23 maddeleri idi.

Bütün bu değişikliklere rağmen devlet taslağı uzun bir süre sürüncemede bıraktı. Buna karşılık patrikhane mitingler organize ederek, taslağın görüşülmesini temin etmeye çalıştı. Dış baskılardan bunalan Sultan Abdülaziz 9 Şevval 1279 (30 Mart 1863)'te meseleyi tekrar gündeme aldı ve Ermeni cemaatinin yönetimiyle ilgili bazı yetkilerini Mehmed Emin Ali Paşa ile Piskopos Stephan Maghachian'a devretti (Shaw, 1983: 164). Buna rağmen Ermeniler taslaktaki kuralları aynen

benimseyerek bunu bir “Ulusal Anayasa” olarak benimsemeye devam ettiler. Osmanlılar ise bu taslağı sadece her millete bahsettikleri bir nizamname olarak nitelendirdiler. Osmanlı Devleti’nin son dönem yayın organlarından biri olan Düstur’da ise nizamname “Ermeni Patrikliği Nizâmâtı” olarak yer almaktadır (Düstur, II, 1872:6).

Ermeniler kendileri için bir takım kararlar alarak bunları bir taslak halinde hükümete sunmanın bir reform olduğunu kabul etmekte ve bu sayede kendilerinin en azından bir topluluk olmaktan çıkıp bir ulus oldukları fikrinin kabul edildiğini varsayarken, Türkler böyle düşünmüyorlardı. Türkler Ermenilere verdikleri bu yeni hakları, Avrupa’nın baskılarını hafifletmek ve kendi toplumlarının huzurunu temin etmek için verdiklerini biliyor ve böyle kabul ediyorlardı. Bu bakımdan devletin kurucusu ve hâkimi olarak Türklerin, Ermenileri kendileriyle eşit tutmaları ve kendi haklarını onlarla paylaşmaları gibi bir durumu henüz kabul edebilecek bir şey değildi. Olamazdı da, çünkü söz konusu tarihe kadar devlet bütün azınlıklar gibi Ermenileri de kendi içişlerinde oldukça özgür ve güvenliğin sağlandığı bir statüye kavuşturduğu gibi, zamanın diğer imparatorluklarında azınlıkların Ermenilerin şimdi sahip oldukları haklardan çok daha azını elde ettikleri gerçeği de apaçık ortadaydı.

Türkler için Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni nüfus, diğer gayrimüslimler gibi, hâlâ dinî bir cemaat ve bir ‘millet’ idi (Küçük, IV, 1985: 1007-1024; Küçük, 1987: 14-23; Adıyeye, 2000: 183 vd).

Ermenilerin, laik çevrelerinin girişimiyle düzenlenen bu taslak, Osmanlı hükümetine olduğu kadar, Ermeni patrikhanesine de çeşitli yönlerden darbe indirmiştir. Ancak geçen zaman içinde Ermeni Patrikhanesi bu kaybını telafi ederken, Osmanlı Devleti meseleyi takip edememiş ve gerekli adımları atamamıştır. Ermeniler tarafından bir anayasa olarak benimsenen taslak kısa bir süre sonra Patrikhane tarafından benimsenerek, Ermeniler arasında edebi bir Rönesans olarak değer kazanmıştır. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan harbinden sonra durumun vahametini gören II. Abdülhamit, taslak üzerinde bazı düzenlemeler yapılmasını isteyerek yasayı 1898’den 1906ya kadar yürürlükten kaldırdı. Yasa daha sonra İttihat ve Terakki Partisi tarafından özgürlükler adı altında yeniden Ermeni toplumuna bahşedildiği anlaşılmakla beraber, 1923’ yılında bütün Osmanlı yasaları kullanımdan kaldırıldığı için, 1863 Nizamnamesi de geçerliliğini tamamen yitirmiştir (Krikorian, 1976: 5).

Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin, devletle uyuşamaz hale gelmesinde etkili olan bir kaç hadise vardır ki, bu hadiselere Ermenilerin bulaşmasında başlıca etken yine Ermenilerin kendileri olmuştur. Buna rağmen Ermeniler merkezden uzak kalan Van, Bitlis ve Erzurum gibi vilayetlerde Kürtler ve Türkler ile mücadeleye girmekten geri kalmadıkları gibi, bu mücadeleler esnasında Kürtlerin ve Türklerin kıyımına uğradıkları hakkındaki (asılsız) iddialar ile dünya kamuoyunda bir

taktik mücadelesi de yürütmüşlerdir. Bu taktik mücadeleyi yürüten kurumların başında da Ermeni Patrikhanesi gelmekteydi. Onun çalışmalarıyla mesele bir doğu sorunu haline getirilerek dış dünyaya sunulmuştur (Krikorian, 1976: 5-6).

Bu sayede Ermeniler İngiltere’yi, Rus tehditi de dikkate alınarak, Osmanlı Devleti’ne 31 Mart 1877’de bir nota verilmesini ve bu nota ile Ermeniler konusunda yeni bir reform yapılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Ancak yaklaşmakta olan Rus tehlikesine rağmen Osmanlılar onurlu bir tavır sergileyerek notayı 9 Nisan 1877’de reddettiler. Osmanlılar Ruslarla giriştikleri savaşta ağır yenilgiler aldılar. Türklerin isteğiyle ateşkes ilan edildi ve barış müzakereleri Ayastefanos’ta başlatıldı.

Rusların Ayastefanos’a yerleşmesi üzerine Ermeniler de Ruslara bir heyet göndererek, Osmanlı Devleti’ne karşı ilk ayaklanma veya daha yumuşak bir ifadeyle yeni bir hami arama teşebbüsünde bulundular. Rus delegasyonuna gönderilen Ermeni heyetinde Ermeni Rahibi Kevork Rusdjuhlian, Yovannes Efendi Nurian ve Stephan Arslanian (Onların her ikisi de İstanbul’dan payeli adamlardı) ile İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesinin ve ulusal meclisinin teklifi üzerine Rus komutan Grand Dük Nicholas ve İstanbul’da daha önce elçi ve bir Rus devlet adamı olan Cont İgnatiev bulunmaktaydı. Bütün bu adamlar Osmanlılar ile yapılacak olan anlaşma metnine Ermeniler için bir madde koydurmak ve bu sayede Doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine reform yapılmasını sağlamak için müthiş bir mücadele verdiler. Rusların anlaşma metnine koymayı vaat ettikleri madde:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya ve Avrupa vilayetlerinde sürdürmekte olduğu gaddarlık ve baskıları önlemek amacıyla, Ermeniler tarafından iskan edil(miş olduğu iddia edil)en vilayetlerde (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas), yerel idareye kendi kendini yönetmesi hakkının verilmesi, Çarlıkla yapılan anlaşmada, Sultan tarafından garanti edilmiştir.” (Sarukhan, 1912: 285) ifadesi yer almaktaydı.

Rus delegeleri Saint Stefano’ya (şimdiki Yeşil Köy) geldiğinde Araşel Bey Dadian adlı tanınmış bir Ermeni’nin hanesine yerleşmişlerdi. Ermeni Patriği Nerses Varjapetian, Doğu Anadolu Ermenilerini etkileyecek reformların aciliyetinde ısrarcı olması için Kont İgnatiev’e şahsen gitti ve yalvardı.

Ruslar ve Türkler 3 Mart 1878’de Saint Stefano’da Karadağ, Sırbistan, Bosna, Hersek ve ulusal milisleri olan, vergi veren Hıristiyan bir Hükümet yönetiminde otonom tayin edilen Bulgaristan’ın himayesini kabul eden bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmanın 61. maddesi Ermenilerin de ikamet etmekte olduğu vilayetler için bir garanti niteliği taşımaktaydı. Verilen garantide:

“Türkiye’nin yeniden eski hale getirilmesi ve Ermenistan’da işgal ettikleri toprağın Rus askerleri tarafından boşaltılması, iki ülke (Rusya ve Türkiye) arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülmesindeki zararlı bunalımları ve çatışmaları ortadan kaldırabilir, Babîâlî Ermeniler tarafından iskan edilen vilayetlerde etkisini sürdürmek için, yerel ihtiyaçlar ile reform ve ıslahat taleplerini daha fazla geciktirmeden hizmete sokmalı ve Kürtler ile Çerkezler karşısında onların güvenliklerini garanti etmelidir.” (Hertslet, 1891: 2686) denilmekteydi.

Böylece Ermeniler yüzyıllar sonra da olsa, Lübnanlı Hıristiyanlar gibi, Anadolu’da tam bağımsız, yarı bağımsız veya yerel, Hıristiyan bir idareye sahip olabilme fırsatını yakaladıkları yeni bir gün yaşamaktaydılar. Fakat bütün vaatlere rağmen Ermeniler Ruslara pek fazla güvenememişlerdir. Çünkü, Ruslar Ermenileri korumak için çok da kararlı görünmedikleri gibi, Anadolu’nun doğu sınırı, özellikle Erzurum kalesi, Türkler için büyük stratejik öneme sahipti. Londra Devlet Arşivi’(Public Record Office)’nde Fransızca’dan tercüme edilen bir Türkçe doküman bu meseleye ışık tutmaktadır. Bu doküman bir Rus saldırısı olduğu takdirde İmparatorluğun nasıl savunulacağı detayını planlamak için Selim Paşa başkanlığında bir kongrede (1858-1860) toplananların raporudur. Selim Paşa’nın raporunda, diğer Osmanlı bölgeleri onun şeklen uzuvları olduğu halde Doğu Anadolu Osmanlı Devleti’nin iskeletidir ve Erzurum, savunulması gereken iskeletin en önemli merkezidir. Bu durum da Erzurum eyaletinin içinden veya dışından Ermeniler tarafından reform veya bağımsızlık için yapılacak herhangi bir talep, her halükarda Türklerin direnişiyle karşılaşacaktır.

Ayastefanos Anlaşmasıyla ilk ilgilenen ülke İngiltere ve Avusturya olmuştur. Büyük Britanya başbakanı Lord Beaconsfield, Lordlar Kamarası’ndaki yorumunda, Saint Stefano Anlaşması’nın Avrupa sömürgelerini Rus idaresi altına sokması halinde Kafkaslar gibi Karadenizin de bir Rus çemberine alınacağını belirtti. Konu üzerinde Lord Salisbury de görüşlerini açıklayarak, Rusya hükümeti Saint Stefano Anlaşması’yla “Karadeniz’in yukarı kısmına hakim olduğunu’ Ermenilerin doğrudan Rusya’nın nüfuzu altına girdiğini, Trabzon’dan İran’a geçen geniş çaplı Avrupa ticareti ‘ticarî sistemlerinin, Rusya hükümetinin yasaklayıcı engelleri ile keyfi kısıtlamalarına maruz kalır” demiştir (Krikorian, 1976: 5-6).

Osmanlılar Ayastefanos Anlaşmasından memnun kalmamışlardı. Çünkü Ermeniler ile Rusların ittifakı bir dini birlikteliğe doğru gidecek ve Rus egemenliğinde sahip oldukları bir devletin sınırlarının nerelere kadar yayılabileceğini tahmin bile edemiyorlardı. Türkler bu endişe ile reform meselesini garanti etmeyi ve buna karşılık Rus askerlerinin ülkeden çıkmasını temin etmeyi çıkarlarına uygun buldular.

13 Haziran-13 Temmuz 1878'e kadar Rusya, Avrupalı güçler tarafından Ayastefanos Anlaşması'nın yeniden görüşülmesi için Berlin Kongresi'ne katılmaya zorlandı. Meguerditch Kherimian (İstanbul'da Beşiktaş başpiskoposu ve eski patriği), Başpiskopos Khoren Nar Bey ve İstanbul Ermeni Ulusal Konseyi'nden iki halk görevlisi Minas Tcheraz ve Stephan Papazian'dan ibaret bir Ermeni delegasyonu Berlin'e gittiler ve Türk Ermenistan'ının yeniden düzenlenmesi için bir mektupla Kongreye bir proje sundular (Krikorian, 1976: 7-8).

Buna rağmen Ermeni meselesi Avrupalılar arasında dahi bir mücadele sahası açmıştır. Osmanlı devletinin buradaki tek endişesi bu reformların bir süre sonra Balkanlar'daki, Lübnan'daki ve Mora'dakine benzer bir durum yaratmasıdır. Rusya ise galibiyetin sarhoşluğu ile ilk aşamada Ermeni meselesine fazla kulak kabartmadı. Bu durum Türklerin işini kolaylaştırdı ve Ayastefanos Anlaşmasınının 16. maddesi Berlin kongresinde 61. madde olarak yer aldı. Maddenin tam metni şudur:

Madde XVI: "Ermenilerin lehinde Reform ve İslahat. Kürtler ve Çerkezlere karşı koruma. Büyük güçlerin periyodik olarak bilgilendirilmesine devam etmek. Kongrede değiştirilerek ilan edilen *madde (Madde LXI): Babiâli daha fazla ertelemeksizin, Ermenilerin de oturmakta olduğu vilayetlerde yerel ihtiyaçlar olarak talep edilen reform ve ıslahatları üstlenmeyi yerine getirmeli, Kürtlere ve Çerkezlere karşı onların güvenliğini garanti etmelidir. Atılan adımların etkili olması için, onların uygulanmasına nezaret edecek olan, Büyük güçler periyodik olarak bilgilendirilecektir.*" (Hertslet, IV, 1891: 2796).

Kongrenin kuruculuğuna girmeye izin alamayan Ermeni delegasyonu, Saint Stefano Anlaşması'yla daha şimdiden kazandıklarını da kaybederek kederli bir şekilde eve döndüler. Onlar diplomaside herhangi bir dine veya merhamete yer olmadığını ve kendi politik menfaat ve kuvvetlerinde daima muzaffer olmak gerektiğini anladılar. İstanbul'a döner dönmez Berlin Kongresi üzerinde son açıklamasını yapan M. Kherimian:

"Bütün Sömürgeler Konferansa demir kaşıkla ve 'harisa' [doğuyla ilgili bir yemek; et ve buğday, birlikte dövülür ve pişirilirdi] hisselerini almak için geldiler. Bizim kaşığımız kağıt olduğundan, biz hiçbir şey alamadık." (Krikorian1976: 8) demiştir.

İstanbul ve Anadolu'daki Ermeni entellektüeller Berlin Anlaşması'yla düş kırıklığına uğradılar, fakat Ermeni halk kitleleri heyecanlı ve faaliyeteydi. Birleşik Topluluklar (United Society, Arm.:Miatseal enkeruthiwn) ve diğer topluluklar Türk Ermenistan'ındaki okulları desteklemek ve yeni nesilleri edebiyat ve eğitimle uyarmak için organize oldular.

Anadolu'da 'Ermeniler tarafından iskân edildiği iddia edilen vilayetler' için Avrupalı Güçlere Babiâli'nin Berlin Anlaşması'yla söz verdiği idarî reformlar, on beş yıldan daha fazla bir zamandan

beri yerine getirilmedi. Ermeniler uğradıkları düş kırıklığını protesto ederek gösterdiler, fakat bu aptalcaydı. Babiâli sözlerinin gereğini yapmak yerine, inatlaştı ve bir tesadüf olarak, Doğu Anadolu'daki Ermeniler isyan ettiler. İsyancılar karşısında kolluk güçlerinin bir şey yapamaması üzerine devlet Kürtlerden kurduğu Hamidiye Alayları sayesinde isyanı bastırdı. Ermenilerin bu girişimi sırasında pek çok Türk kadar Ermeniler de telef oldu. Ermeniler bu olayları Avrupa kamuoyunda Türkler Ermenileri katlediyor şeklinde yaydılar. Hadise İngiliz kamuoyuna "Yozgat" ayaklanması olarak, doğrudan 'The Times'in 21 Şubat 1894'deki kısa bir raporuyla duyuruldu.

Mart 1894'de H.F.B. Lynch, Ermenistan turundan İngiltere'ye dönmeden az önce, The Times'in editörüne gönderdiği bir mektupta, hadise şu şekilde özetlenmektedir:

"Diplomasımız Babiâli'yi Ermenilere karşı izledikleri şimdiki politikanın Asya'daki imparatorluklarının mezarını kazdığına ikna etmedikçe, akıbetleri sadece Türkiye için değil bizim için de oldukça önemli olacaktır." (Krikorian, 1976: 9)

The Times'in bu yaklaşımı sebebiyle 1895-6 hadiseleri, Avrupalılar tarafından, sanki Ermeniler değil de, Türkler saldırgan tarafmış gibi algılanmıştır. The Times biraz daha ileri giderek meseleyi nüfus miktarları açısından ele almış ve hadisenin çoğunluğun, azınlığı ezmesi gibi algılanmasını sağlamaya çalışmıştır:

"Onlar (Ermeniler) sayıca oldukça azdı; aralarında binlerce dul kadın, ve binlerce yetim çocuk var; eşyalarının büyük parçası yağma ve müsadereyle soyuldu, ticaretleri ve sanatları yıkıldı, pazarları organize edilmedi, ve geniş bölgelerde ekmeğini kazanabilecek bir adamdan hiçbir şey kalmadı." (Krikorian, 1976: 9;The Times, 1897: 2d)

The Times muhabirinin bu iddiaları asılsız ve gerçek dışıdır. Öyle ki benzeri hadiseler 1821'de Kıbrıs'ta meydana gelmiştir. Saldırgan taraf Helenizm taraftarı Rumlar olmasına rağmen, isyanın bastırılmasından sonra idamla cezalandırılanların malları, kendi soydaşları tarafından yağmalanırken, Türkler satın aldıkları malları tekrar, sahiplerinin evlâd-ı iyâline teslim ederek, özellikle Fransız ve İngiliz konsolosları büyük şaşkınlığa uğratmışlardır (Gazioğlu, 1994: 359). Larnaka'daki Fransız konsolosu Mechain tarafından 5 Eylül 1821 tarihinde Amiral Helgan'a gönderilen bir mektup, Türklerin gayrimüslim dostlarına karşı olan yaklaşımlarını ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir.

Yozgat ayaklanması ile ilgili olarak Anglo-Ermeni Kurulu F.S. Stevenson başkanlığında yapılan toplantılar sonucunda İngiliz Hükümeti'nin Osmanlılara baskı kurması sağlandı ve İngiliz Hükümetinin desteğiyle Anadolu'daki fakir ve kimsesizlere yardım için de ayrıca bir fon oluşturulması temin edildi (Krikorian, 1976: 9).

Ermeniler kendi propagandalarını sadece İngiltere’de değil deniz aşırı ülkelerde de sürdürmüş Rusya, Fransa ve Amerika gibi zamanın süper güçlerinin dikkatini Anadolu’ya çekmeyi başarmışlardır. Bütün bu devletlerin çabaları aslında zaten tükenmiş olan Osmanlı devleti topraklarından kendileri için sömürgeler oluşturmak olduğundan, Ermenilerin bu çağrısı onlar için bulunmaz bir nimet olmuştur. Saydığımız devletler hiç vakit kaybetmeksizin Osmanlı hükümetinden Ermenilerin uğradığı sözde haksızlığın soruşturulmasını talep ettiler (The Times, 21 November 1894:5; 21 January 1895: 5d).

Sultan II. Abdülhamit hadiseyi yerinde incelemek üzere bir komisyon görevlendirdi. Hariciye Nazırı Turhan Paşa’nın başkanlığı altında kurulan Komisyon-i Mahsus vazifeye başladı. Ancak Padişah başlangıçta İngiltere, Rusya ve Fransa’nın komisyona katılmasına karşı çıktı. Daha sonra yapılan görüşmeler neticesinde bu ülkelerin Erzurum konsoloslarının komisyona katılmasına izin verildi (Karaca, 1993: 45). Komisyon, Tuğ General ve yaver Tefrik Paşa, Temyiz mahkemesinden Şefik Bey, Bölge Tashih mahkemesi başkanı Celaleddin Bey, İçişleri bakanlığı sekreterlerinden Necib Bey, Savings Bank müdürü Ömer Bey, İngiltere delegesi Mr. H.S. Shipley, Fransa delegesi Mr Vilbert, Amerika delegesi Dr Miles Jewett’ten oluşuyordu (Karaca, 1993: 45).

Soruşturma Komisyonu sözde zulmü incelemek için ilk olarak Bitlis ve Erzurum’a gitti. Komisyonun talebi üzerine olayların baş sorumlusu olarak gösterilen Bitlis Valisi Tahsin Paşa Ocak 1895 sonunda görevinden alındı (Karaca, 1993: 46) ve yerine geçici olarak Ömer Bey tayin edildi. Komisyonun Avrupalı üyeleri İstanbul’a döndüklerinde “sözde Türk Ermenistanı”nın idarî reform programı Babıali’ye takdim edildi. İngiltere, Fransa ve Rusya’nın İstanbul’daki büyükelçileri hazırladıkları memorandum ile Vilayet-i Sitte’de yapılmasını istedikleri ıslahatları 40 maddelik bir proje halinde Babıali’ye sundular (Karaca, 1993: 46). Avrupa devletlerinin talepleri kabul edilmiştir. Bu kabulde bu hadiseler bahane edilerek 1891’deki olayların yeniden gündeme getirilmesinin endişeleri vardı (BOA, DÜİT. nr. 81-2 (EİD) 1312; Süslü, 1990: 26). Sasun ayaklanmasında Ermeniler Müslüman ahaliyi tamamen katlettiklerinden oraya gönderilen askerler hissiyatlarına yenik düşerek Ermenilere karşı biraz şiddet uygulamışlardı. Hınçak Komitesi bunu Avrupa’da Türkler Ermenileri kılıçtan geçiriyor propagandasına dönüştürmüşlerdi. Bunu bir fırsat olarak değerlendiren Avrupalı devletler de Hınçak Komitesini desteklediler. Hata bu propagandaları ciddiye alan Avrupalılar Türkleri 25 köyü yakıp yıkmak ve 20 bin Ermeni’yi katletmekle suçlamışlardır (Shaw, 1983: 254). Ermeni isyanları 1895-1896 yıllarında da devam etmiştir. Osmanlı toprakları 1882-1909 arasında tam 38 Ermeni isyanına maruz kalarak tamamen harap olmuştur (Süslü, 1990: 58-59).

Mesrob K. Krikorian, bu isyanlarda Türklerin parmağı olduğunu iddia etmekte ve 1894-1896 yılları arasında Doğu Anadolu ve İstanbul’da 300.000’den fazla Ermeninin zarar gördüğünü iddia etmektedir. Krikorian’ın verdiği bu 300 bin rakamının katliama yorularak nasıl saptırıldığını Robert

Mantran ortaya koymaktadır. Mantran meselenin bir katliam olmadığını, çıkan kargaşa sırasında bölgeden göçenlere ait olan bu rakamın, saptırıldığını ortaya koymaktadır (Krikorian, 1976: 10; Mantran, 2000: 199). Buna karşılık Ermeni isyanları sırasında ölen Müslümanların sayısı hakkında gerek yabancı araştırmacıların ve gerekse Türk araştırmacıların belirli bir rakam vermemiş olması dikkat çekicidir. Türklerin bu hususta gösterdikleri duyarsızlık, maalesef Ermeniler tarafından dahi gösterilmemiştir. Bununla beraber yaptığımız incelemeler sonucunda gördük ki, Türkler bu isyanlarda öldürülen Müslümanların sayısı ile ilgili rakamları sadece 1915 Tehcir meselesi söz konusu olduğunda gündeme getirmekte olması doğal olarak Türk tezinin fazla önemsenmemesine sebep olmaktadır. Oysa Ermeniler Anadolu'ya ayak bastıkları andan itibaren Türklerin Ermenileri katlettiklerini ima etmekte ve bu konuda çeşitli rakamlar zikrettikleri görülmektedir. Bu sayede Türkleri vahşi ve vahşetin tetikçisi olarak göstermekte, çıkardıkları isyanları haklı bir temele oturtmaya çalışmakta ve bu isyanları Türklerin Ermenileri katletmek için çıkardığını iddia etmektedirler.

Türkler ise konuyu Sevk ve İskan Yasası (bir diğer adıyla Tehcir Meselesi) ve I. Dünya Savaşı kapsamında ele alarak, Sevk ve İskan Yasasının uygulanması dahil bütün savaş boyunca hastalık ve diğer sebeplerle ölen Müslümanların sayısının 2.000.000' u aşacağı ve diğer taraftan bu iki hadisede telef olan Ermenilerin sayısının 1.200.000 olmadığını ifade etmektedirler. Çünkü, Ermenilerin on dokuzuncu yüzyılda, bütün Doğu Anadolu'da yaklaşık 1.200.000 civarında bir nüfusa sahip olduklarını, öyleyse, tehcir sırasında uğranılan kayıpların tahminen sadece 200.000 kadar olabileceğini belirtmektedirler (Karaca, 2001: 89; H. Bostan, 2001: 178). Bir diğer kaynak ise I. Dünya Savaşı sırasında ölen Müslümanların sayısını 1 milyonun üzerinde vermektedir. Aynı kaynak yüzyılın ilk çeyreğinde 300 bin olarak verilen, daha sonra 1.500.000'e çıkarılan Ermeni telefatinin aslında tutarsız olduğunu belirtmektedir. Bu ifade Türk tarafının tezlerini destekler biçimde, Ermenilerin katlettiği Türk ve Müslümanlar hakkında herhangi bir çalışmanın dahi yapılmamış olduğuna işaret etmektedir (Süslü, 1990: 70). M. Hanefi Bostan ise 1885 yılında Osmanlı toprakları üzerinde sadece 988.887, 1914 yılında ise 1.161.169 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir. Bu ifade Krikorian'ın ifadelerinin asılsız olduğunu göstermektedir. Aksi olsa bütün Ermeni nüfusunun 1/3'ünün yok olması söz konusudur ki, 1914'de tekrar 1 milyonun üzerine ulaşmaları mümkün olamazdı.

1895 ve sonrasında çıkan isyanlar sonunda 11 Ekim 1896'da Osmanlı hükümeti Doğu Anadolu'da bazı ıslahatlar yapabileceğini Avrupa kamuoyuna duyurmak zorunda bırakılmıştır. Devlet uygulayacağı bu ıslahatları 16 bölüm ve 32 madde ile sınırlamıştır (Krikorian, 1976: 10). Krikorian, bu ıslahatlara ait belgenin tarihi üzerinde durmakta ve bu tarihin deforme edildiğini belirtmektedir. Ona göre ıslahat belgesinin Cemâziye'l-evvel 1313 H (21 Ekim 1895) tarihi

konulmasının sebebi Osmanlı yönetiminin sözde katliamdaki suç ortaklığının örtülmesi için idi. İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri belgeye bir sonraki yılın 24 Ekim 1896 tarihini koymuşlardı. Krikorian bu iddiayı ileri sürerken Osmanlı Arşivleriyle pek ilgilenmediği anlaşılmaktadır. Çünkü eserini yayınladıktan 10 yıl sonra Cevdet Küçük (1986: 161)'ün İngiliz arşivlerine dayanarak verdiği bilgilerin yanı sıra Ali Karaca (1993: 163) da Osmanlı Arşivlerine dayanarak verilen bilgilerden, Osmanlı bürokrasisinin ıslahat için iki ayrı belge hazırladığı anlaşılmaktadır. Bunlardan daha önce bahsettiğimiz 16 bölüm ve 32 maddeden oluşan belgenin 30 Haziran 1897'de tatbik konulmuştur. Krikorian bu ıslahat metnine konulan tarihi Cemaziye'l-evvel 1313 (25 Ekim 1895) olarak vermektedir. Bu tarihi Osmanlıların suçluluğunu örtmek için bu şekilde Avrupalılar tarafından uydurulduğunu iddia etmektedir. Oysa Sultan II. Abdülhamit Avrupalıların baskılarını önlemek amacıyla bu layihadan önce 22 Eylül 1896'da Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'ya hazırlattığı 22 maddelik bir başka ıslahat layihasını tatbik için Hicaz'dan başka Memalik-i Şahane'nin bütün vilayetlerinde tamim ettirdi (Karaca, 1993: 163'ten naklen BOA, YA.Res., nr. 82-26 ve BEO., nr. 936-2). Ayrıca Sultan bu layihanın 1 Kasım 1896'da Aydın Vilayeti'nde uygulanmasını emretmişti. Sultan II. Abdülhamit, ıslahat çalışmalarının bitirildiğini 25 Ekim 1896'da Avrupalılara bildirmiştir. Krikorian ise eserine yanlışlık icabı mıdır bilinmez, Ali Karaca'nın da bahsettiği Sultan II. Abdülhamit'in Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya tanzim ettirerek, 22 Eylül 1896'da Hicaz dışında kalan vilayetlere uygulanması emrini verdiği 22 maddelik ıslahat metnini, asıl ıslahat metni olan 30 Haziran 1897 tarihli metnin yerine koymuştur. Bu şekilde mesnetsiz bir suçlamada bulunmuştur (Krikorian, 1976: 10-11; Karaca, 1993: 215-6).

Sonuç

Buradan Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nden uygulanmasını istedikleri ıslahat metninin 22 Eylül 1896 tarihli metin olmadığı, 20 Ekim 1895 tarihli metin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti burada suçlu mudur suçsuz mudur? Bunu ancak tarih yargılayacaktır. Ancak bilinen bir gerçek vardır ki, kendi tebaasının mutluluğunu, refahını, can ve mal dokunulmazlığını hem Tanzimat ve hem de ıslahat fermanlarıyla garantiye almış bulunan bir devletin, bu şekilde açık garantileri olmasına rağmen ve hakim pozisyonda bulunması sebebiyle, dışardan dikte ettirilen bir metni değil, kendi şartlarına daha uygun olan bir ıslahat projesini tatbik etme hak ve salahiyetine sahip olduğu aşıkardır. Diğer taraftan metnin tamamına bakıldığında Ermenilere yapılmış olan herhangi bir haksızlık olmadığı, aksine tatbik edilen metnin onların her türlü varlıklarını garantiye almaya çalışan bir belge olduğu gerçeğiyle de karşı karşıyayız.

Kaynakça

Adıyеke, Nuri (2000). “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Pax Ottomana ve Hıristiyan Azınlıkların Durumu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

BOA, DÜİT. nr. 81-2 (EİD) 1312

Bostan, M. Hanefi (2001). “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar* (Hrz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001.

Cuinet, V. (1896). *Syrie, Liban et Palestine*, Paris.

Cuinet, Vital (1891). *La Turquie d’Asie*, Cilt: II, Paris.

Düstür, Cilt: I-II, Dersaadet 1289.

Hertslet, E. (1891). *The Map of Europe by Treaty*, vol. 4, London.

Karaca, Ali (1993). *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-199)*, İstanbul.

Karaca, Ali (2001). “Teheire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar* (Y.Hrz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001.

Karpat, Kemal (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press.

Karpat, Kemal H. (1978). “Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX.

Ketchian, P. (1888). *History of St Perkitch Hospital of the Armenians in Constantinople*, İstanbul, 1888.

Krikorian, Mesrob K. (1977). *Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London.

Küçük, Cevdet (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986 BOA, YA.Res., nr. 82-26 ve BEO., nr. 936-2)

Küçük, Cevdet (1985). “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985)*, Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1879), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Lynch, H. F. B. (1901). *Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar*, Cilt: II, London.

Mantran, Robert (2000). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, (Çevr. Server Tanilli), İstanbul.

Ormanian, M. (1955). *The Church of Armenia*, London.

Öke, Mim Kemal (1991). *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara.

Sarukhan, A. (1912). *Türkiye'deki Ermeni Sorunu ve Ulusal Anayasa*, Tiflis.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). “Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: I, İstanbul.

Süslü, Azmi (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van.

The Times, 20 November 1894.

The Times, 21 January 1895.

The Times, 21 November 1894.

The Times, 25 December 1894.

The Times, 26 December 1894.

The Times, 8 December 1894.

The Times', 28 December 1897.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9; 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Young, G. (1905-6). *Corps de droit Ottoman*, vol. II, Oxford.